

प्रकरण पहिले
प्रास्ताविक

प्रकरण - पहिले

प्रास्ताविक

प्रस्तावना :

भारतीय संस्कृतीच्या बाबतीमध्ये विचार करता भारतात अनेक मानववंश आणि अनंत जाती यांचे प्रवाह आहेत. भारताची संस्कृती विभिन्न जातींनी संमिलित रूपाने निर्माण केलेली आहे. संघर्ष, समन्वय, सामंजस्य आणि एकात्मता या क्रमाने भारतीय संस्कृतीचे हे महावस्त्र विणले गेले आहे. आजपर्यंत संस्कृतीच्या संदर्भातील वर्णनामध्ये केवळ येथील संस्कृतीकरणाच्या गौरवीकरणाचाच अथवा थोरवी गाण्याचा प्रयत्न झाल्याचे दिसून येते. जेव्हा आपण विविधतेमध्ये एकता असे म्हणतो, तेव्हा त्या एकतेमध्ये पुन्हा विविधता जपण्याचा प्रयत्न प्रत्येक समूह कशाप्रकारे करतो, याविषयी विवेचन झालेले दिसत नाही (भारतीय संस्कृतीकोश खंड-१ पृ.१०). भारतीय समाजातील चातुर्वर्ण्य समाजरचनेमुळे आणि कर्मविपाकाच्या सिद्धांतामुळे भारतीय समाजाचे विघटन झालेले आहे किंवा विसंगत आणि जाती-धर्माचे कप्टेबंद जगणे भारतीयांच्या वाट्याला आले आहे, अत्यंत विसंगती व्यवहार कर्मविपाकाच्या सिद्धांतानुसार कित्येक शतके या देशात राबविण्यात आला. गावगाडा हे त्याचे उत्तम उदाहरण देता येईल. 'गावगाडा' म्हणजे प्रत्येक गावातील ग्रामव्यवस्था किंवा गावात कायमवस्ती करून राहणाऱ्या अठरा पगड जातींच्या (बारा बलुतेदार जाती आणि अठरा आलुतेदार जाती) लोकांचा जातवार विभागला गेलेला समूह. अशा या गावगाड्यांच्या परिघाबाहेर जगणाऱ्या भटक्या विमुक्त जमातींचे आणखी एक वेगळे जग अनेक वर्षांपासून या देशात उपजिविकेसाठी सतत भटकत आहे. आधुनिक काळात त्याला 'पालावरचे जग' म्हणून ओळखले गेले. या जगात जगणाऱ्या प्रमुख बेचाळीस जमाती आणि त्यांच्या शेकडो पोटजाती किंवा तत्सम जमाती पाहावयास महाराष्ट्रामध्ये मिळतात. या जमाती वर्षानुवर्षे गावगाड्यापासून दूर राहून आपल्या चालीरिती व रूढी परंपरेनुसार स्वतंत्रपणे आणि तितक्याच तटस्थपणे आपली उपजिविका करीत स्वतःचे गावगाड्यापेक्षा वेगळे अस्तित्व आजही टिकवून जगत

राहिल्या आहेत. आपआपल्या सोयीनुसार पिढ्यानपिढ्या या जमाती पोट भरण्यासाठी गावोगावी भटकत राहिल्या आणि जमेल त्या मार्गाने आपआपली उपजिविका करित जगल्या. प्रत्येक जमातीची रूढी-परंपरा वेगळी चालीरिती, भाषा, आणि लोकजीवन वेगळे प्रत्येक जमातींचे तांडे वेगळे जगण्याच्या तऱ्हा वेगळ्या एक जमात दुसऱ्या जमाती सारखी आढळत नाही (चव्हाण रामनाथ २००२ पृ.१५,१७).

प्रस्तुत प्रकरणात दोन विभाग असून पहिल्या विभागात भटक्यांची उत्पत्ती, भटक्या जमातीचे वर्गीकरण, महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जमाती, वडार समाजाचे गुन्हेगारी जमातीतून विमुक्त जमातीमध्ये रूपांतर याविषयीचे थोडक्यात विवेचन केले आहे. दुसऱ्या विभागामध्ये श्रमजीवी कामगारांची व्याख्या, कोल्हापूर शहराचा व वडारवाडीचा परिचय याविषयी विवेचन करण्यात आले आहे.

अ. विभाग पहिला

भटक्यांची उत्पत्ती :

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये सुरुवातीला 'भटक्यांच्या उत्पत्तीच्या' संदर्भात एक संक्षिप्त आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

भटके (Nomadics) या शब्दाची उत्पत्ती नेमो (Nemo) या ग्रीक शब्दात शोधता येते. त्याचा अर्थ 'चारणे' विविध जनावरांना घेऊन जेथे चारा उपलब्ध होईल तेथे नेण्याच्या प्रवृत्तीतून एक समाज तयार झाला. या निमित्ताने हिंडणारा व पुढे आपल्याही उपजिविकेसाठी भटकणारा तो भटका (Nimadic) समाज बनला. 'द रॉयल ॲन्थ्रोपॉलॉजिकल इन्स्टिट्यूट ऑफ ग्रेट ब्रिटन' या संस्थेनेही अशीच व्याख्या केली आहे की, 'कोणतेही निश्चित निवासस्थान नसलेल्या आणि शिकार अथवा अन्न गोळा करित हिंडणे हेच ज्यांचे प्रमुख जीवन असून त्यावरच ते अवलंबून असतात अशा लोकांचा समाज हा भटका समाज'. यातूनच आपल्या चरितार्थासाठी इतर व्यवसाय करणारे लोकही भटक्या समाजात सामील होत गेले आणि असे विविध व्यवसायाधिष्ठित समाजांचा एक फार मोठा वर्ग निर्माण झाला.

भटक्या जमातीचे वर्गीकरण :

काळानुसार ज्या जमाती इतर समाजासाठी कष्ट करीत गेल्या, त्याही भटकतच राहिल्या. काही जमाती शेती करू लागल्या, पण त्या जमिनीतील कस कमी झाला, पीक मिळेनासे झाले की, आर्थिक कमकुवतपणामुळे त्या जमाती दुसरीकडे स्थलांतरीत होत राहिल्या अशा या विविध प्रकारचे आर्थिक जीवन जगणाऱ्या जमातींचे पुढीलप्रमाणे वर्गीकरण केले जाते.

१. अन्न गोळा करीत हिंडणाऱ्या जमाती
२. प्राणी पाळणाऱ्या जमाती
३. छोटे व्यवसाय करणाऱ्या जमाती
४. भिक्षा मागणाऱ्या जमाती

यापैकी स्थूल मानाने पुढील काळात तीन प्रकारच्या जमाती मानल्या गेल्या.

१. गावगाड्याला आवश्यक असणाऱ्या जमाती
२. करमणूक करणाऱ्या जमाती
३. लोकांच्या दयेवर जगणाऱ्या जमाती

महाराष्ट्र शासनाने या सर्व जमातींची पाहणी करून भटक्या विमुक्त जमातींची वर्गवार यादी ठेली आहे ती पुढीलप्रमाणे

१. भटक्या जमाती :

बाबा-बैरागी, बेलदार, भराडी, भुते, चलवादी, चित्रकथी, घिसाडी, गोपाळ, हेळवे, जोशी, काशीकापडी, कोल्हाटी, नंदीवाले, रावळ, सिकलवार, ठकार, वासुदेव, भोई, ओतारी, ठेलारी इ.

२. विमुक्त जमाती :

बेरड, बेस्तर, भामटा, कैकाडी, कंजारभाट, बंजारा, लमाण, फासेपारधी, रजपूत भामटा, वाघरी, रामोशी, पाथरवट, राजपारधी इ.

महाराष्ट्र शासनाने १९६१ मध्ये जाहिर केलेल्या यादीत तेरा विमुक्त व चोवीस भटक्या जमाती केवळ महाराष्ट्रात होत्या. आज विमुक्त जातींची संख्या पन्नास आहे. भारतात एकशे अठ्ठ्याणव विमुक्त जमाती आणि एकशे सत्तेचाळीस भटक्या जमाती आस्तित्वात आहेत. त्यांची लोकसंख्या दहा कोटीच्या आसपास आहे. अर्थात ही संख्या अगदी काटेकोरपणे सांगता येत नाही. कारण ते आजही कोणत्याही एके ठिकाणी स्थिर नाहीत (भारतीय समाज विज्ञान खंड-३ पृ.३९२,३९३).

वडार ही एक विमुक्त जमात :

इंग्रजी कंपनी सरकारने भारतभर पूर्ण कब्जा केला. लोकांनी या सरकारकडे गुन्हेगारांच्या तक्रारी नोंदवायला सुरूवात केली होती. हळूहळू तक्रारीचे प्रमाण वाढले, कारण सगळीकडे अस्थिरता माजली होती. इंग्रज सरकार स्थिर होण्यापर्यंत जो वेळ गेला त्या दरम्यान सर्वत्र लुटालूट, मारझोड, पळवापळवी, जमीनदार, वतनदारांचे खून, दरोडे यांचेच सत्र सुरू होते. इ.स.१८७१ मध्ये इंग्रज सरकारने याची गांभीर्याने दखल घेतली. गुन्हेगारीचा कायदा लागू केला. या कायद्यान्वये देशातील ४२ भटक्या जातींना गुन्हेगार ठरविण्यात आले. त्यापैकी १४ भटक्या जातींना प्रामुख्याने गुन्हेगार ठरवून त्यांच्यावर निगराणी ठेवण्यात आली होती. पुणे, बारामती, औरंगाबाद, जेजुरी, चिंचवाड, सोलापूर या ठिकाणी गुन्हेगार जातीच्या वसाहती होत्या. तेथे त्यांच्याभोवती काटेरी तारेचे कुंपण तालण्यात आले होते. अर्थातच ज्या १४ जाती प्रामुख्याने गुन्हेगार ठरविल्या गेल्या होत्या, त्यात वडार जातीचा समावेश होता. या गुन्हेगारी कायद्यामुळे बंदिस्त वसाहतीमधील वडार जातबांधवाचे, त्यांच्या कुटुंबीयांचे खूपच हाल होऊ लागले होते. रोज पोलिस ठाण्याला जाऊन हजेरी देणे, पोलिसांचा सक्त पहारा यामुळे गुन्हेगार म्हणून या समाजाकडे पाहू लागले होते. ज्या हातांनी देवळे, राजवाडे, किल्ले उभारले होते त्यांनाच काळ्या कोठड्या उभ्या कराव्या लागल्या. समाजासाठी ऐंशी-नव्वद वर्षांचा काळ फारच फरफटीचा व क्लेषदायक बनला होता.

१९४७ मध्ये देशस्वतंत्र झाला. सर्व देश आनंदोत्सव करण्यात मग्न झाला. स्वतंत्र झालेल्या देशाचा सर्व वेळ सरकार, घटना बनविण्यात जाऊ लागला. पुढे गुन्हेगारी वसाहतीचे व्यवस्थापन करण्यात आले. त्यांच्या गुन्हांचे स्वरूप तपासून पाहण्यात आले. वास्तविक ज्या जाती जमातींनी इंग्रजांना उपद्रव देऊन नामोहरम करण्याचा प्रयत्न केला होता. त्याच जातींना इंग्रजांनी गुन्हेगार जाती म्हटले होते. सरकारने या जातींचा तपशील समाजाबाहेर सुशिक्षित मंडळीकडून तपासून माहिती गोळा करून घेतली. मुख्यमंत्री ते पंतप्रधान यांच्यामार्फत ही माहिती तपासली गेली. १९६० मध्ये सोलापूर येथे गुन्हेगार जमातीचे पहिले अधिवेशन भरले होते, त्यावेळी पंतप्रधानांनी सर्व राज्यांमधील मुख्यमंत्र्यांना आदेश दिले. गुन्हेगारी भटक्या जमातीचे विमुक्त जातीमध्ये रूपांतर झाले (पवार सतिश २०१०, पृ.८,९).

वडार जमात ही महाराष्ट्रामध्ये विमुक्त जाती-अ (V-J) या वर्गामध्ये समाविष्ट करण्यात आली. तसेच वेगवेगळ्या प्रांतात वेगवेगळ्या वर्गामध्ये दिसून येते. कर्नाटक राज्यात वडार समाज अनुसूचित जाती या वर्गामध्ये समाविष्ट केल्याने महाराष्ट्राच्या तुलनेने कर्नाटकामधील वडार समाज हा राजकीय व प्रशासकीय सेवेत उच्च स्थानावर असल्याचे दिसून येतो.

ब. विभाग दुसरा

प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य हेतू “कोल्हापूर शहरातील वडार समाजातील श्रमजीवी कामगारांचा अभ्यास” हा असल्यामुळे प्रथमतः श्रमजीवी कामगारांची व्याख्या, कोल्हापूर शहरातील वडार वस्तींचा परिचय करून घेणे क्रमप्राप्त ठरते.

१. श्रमजीवी कामगार :

“हाताने केलेले शारिरीक काम विशेषतः अकुशल काम जसे शेतमजूर, भाजीपाला आणि फळे तोडणे, रस्ते बांधणी इ. शारिरीक कष्ट केलेले काम ज्याच्यामुळे फायद्याचा दृष्टीकोन ठेवून केलेला उत्पादकीय माल”.

“Manual labour is physical work done with the hands, especially in an unskilled job such as fruit and vegetable picking, road, building

considered physically arduous, and which has as a profitable objective, usually the production of goods.”

http://en.wikipedia.org/wiki/manual_labour=pict;pict:alt=

शारिरीक श्रमावर आधारलेल्या कामगार वर्गामध्ये सुद्धा दोन प्रकार असतात.

अ. संघटित :

संरक्षित कामगारांचा कि ज्यामध्ये शासनव्यवस्था निमसरकारी आणि स्वायत्तसंस्था, सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग, खाजगी क्षेत्रातील मोठे उद्योग, लघुउद्योग अशा ठिकाणी मासिक पगारावर नेमलेल्यांचा समावेश होतो.

ब. असंघटित :

असंरक्षित कामगारांचा कि ज्यामध्ये बांधकाम मजूर, रस्ते बांधणी, वीटभट्टी कामगार, घरकाम करणाऱ्या मोलकरीण, दगडखाण कामगार, इ.चा समावेश होतो. यापैकी काही कामगार हे मासिक पगाराच्या बोलीवर काम करतात. उदा. स्वयंपाकीण, मोलकरीण, तर काही कामगार हे अनिश्चित मुदतीसाठी पूर्णपणे हंगामी स्वरूपाचे असतात. उदा. रस्ते बांधणी, दगडखाण कामगार, इमारत बांधकामावरील मजूर.

संघटित क्षेत्रातील कामगार हा असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या तुलनेने अत्यल्प आहे. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणाच्या अंदाजानुसार १९९९-२००० साली भारतातील कामगारांची संख्या जवळपास ३९.७ कोटी होती व यातील ३६.९ कोटी (९३ टक्के) असंघटित क्षेत्रात कार्यरत होते. वडार समाजामधील व्यवसाय हा देखील असंघटित असल्याचे दिसून येते.

२. कोल्हापूर शहरातील वडार वस्तींचा परिचय :

भौगोलिक स्थान :

कोल्हापूर हे जिल्ह्याचे ठिकाण असून कोल्हापूर शहराचे भौगोलिक स्थान १६ अंश ४२' उत्तर अक्षवृत्त व ७४अंश ४५' पूर्व रेखावृत्त हे असून वार्षिक सरासरी तापमान १५ अंश सेल्सिअस ते ३८ अंश सेल्सीअस इतके असते. शहराचे क्षेत्रफळ ६७.२३ चौ.कि.मी. आहे. हे दक्षिण महाराष्ट्रातील एक कृषी व औद्योगिक शहर असल्यामुळे लोकसंख्येची वाढ,

ग्रामीण भागातून शहराकडे होणारे स्थलांतर यामुळे दिसून येते. कामाच्या निमित्ताने वडार समाजाचे देखील स्थलांतर झालेले दिसून येते.

वडार समाजाचा इतिहास पाहिला तर आपणाला असे दिसते की, वडार ही एक भटकी जमात आहे. व्यवसायाच्या किंवा कामाच्या निमित्ताने वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये दिसून येते. सुरुवातीच्या काळात मूळचा आंध्रप्रदेशातील असणारा वडार समाज हा धरणे, पूल, रस्ते किंवा भव्य वास्तूंच्या बांधकामावरील कामगार म्हणून व्यवसायाच्या शोधात भटकत ओरिसा, भुवनेश्वर जगन्नाथपुरी असा प्रवास करत साधारणतः १९२० साली महाराष्ट्रात आला. निमित्त होते मुळशी धरण आणि भाटघर धरण बांधण्याचे, जेथे-जेथे काम मिळेल तेथे वस्ती करून ते पुणे, मुंबई, सोलापूर, अहमदनगर, नाशिक, इचलकरंजी, सातारा, कोल्हापूर येथे वास्तव्य करू लागला (शिकारखाने निलिमा २००५, पृ.१५८). कोल्हापूर शहराचा विचार करता सुरुवातीला वडार समाज हा कलकुटगी गल्ली येथे पहिली वसाहत करून राहिला.

कोल्हापूर शहर किंवा करवीर नगरी म्हटले की शाहू महाराजांचा उल्लेख करणे महत्त्वाचे ठरते. शाहू महाराजांनी अनेक भटक्या समाजांना जवळ केले. त्यांच्यामधील गुणवान लोकांच्या गुणांना संधी दिली. वडार (वड्ड) अशापैकीच एक भटका समाज होय. महाराजांनी वडार समाजाला दगड काढायला खाणीसाठी जागा दिली. तसेच अंगमेहनतीची व कष्टाची कामे करणाऱ्या वड्ड समाजाला व इतर भटक्या समाजाला महाराजांनी त्यांच्या घरादारांसाठी जागा देऊन त्यांना स्थिर केले आपल्या मालकीचे 'घर' असणारे गृहस्थ बनवून समाजात आणले (पवार जयसिंगराव २००७ पृ.५१०), तसेच कोल्हापूर शहरामध्ये प्रसिद्ध असलेल्या रंकाळा तलावाची सुरुवात त्याजागी दगडाची एक खाण खणण्यापासून झाली. जैन समजुतीप्रमाणे त्या खाणीतून महालक्ष्मीच्या देवळाला आणि त्याचप्रमाणे राजा गंडरादित्य याने जी ३६० जैन मंदिरे बांधली त्यांना दगडाचा पुरवठा करण्यात आला. त्यानंतर आठव्या किंवा नवव्या शतकात आलेल्या एका धरणीकंपामुळे या खाणीचा विस्तार होऊन ती पाण्याने भरून गेली (कोल्हापूर गॅझेटिअर १९८९ पृ.६९८). कोल्हापूर शहरामध्ये जे भव्य-दिव्य राजवाडे, मंदिर, पॅलेस उभे आहेत त्याला दगड पुरविण्याचे काम वडार समाजातील लोकांनी केलेले दिसून येते.

कोल्हापूर शहराची लोकसंख्या २००१ च्या जनगणेनुसार ४,८५,१८३ इतकी असून, कोल्हापूर शहरामध्ये वडार समाजाची लोकसंख्या ९००० असून १५०० कुटुंबे आहेत. ("A Critical Study of Community Development and Psycho-s=Social Problems Among the Nomadic Tribes in Kolhapur District of Maharashtra 2005" Dr.B.S.Ghatage) वडार समाजाची वस्तीस्थाने शहरामध्ये शनिवार पेठ, वागल चौक, संभाजी नगर, गंजीमाळ, पाचगाव, वारी वसाहत, पाथरवट वसाहत, दौलतनगर, जागृतीनगर व शाहूनगर या ठिकाणी असल्याचे दिसून येते. त्यापैकी प्रस्तुत अभ्यासासाठी पाथरवट वसाहत, दौलतनगर, जागृतीनगर व शाहूनगर या चार वस्तीस्थानांची निवड केली आहे. या चार वस्तीस्थानांचा भौगोलिकदृष्ट्या विचार केला तर कोल्हापूर शहराच्या पूर्वेस ही चार वस्तीस्थाने असल्याचे दिसून येतात. पूर्वी ही वस्तीस्थाने गावाच्या बाहेर असल्याने १९२०-३० च्या दरम्यान या वस्तीस्थानांवर मोठमोठ्या खाणी होत्या. जेथे खाणी तेथे वडारांची वस्ती असल्याचे दिसून येते. या खाणींची जागा आता मातीच्या व सिमेंटच्या घरांनी व्यापलेली आढळून येते. या वस्तीस्थानांमध्ये इतरही जाती-जमातीचे लोक या ठिकाणी वास्तव करू लागले आहेत. चार वस्तीस्थानांमधील पाथरवट वसाहतीमधील सोसायटीचे रजिस्ट्रेशन झाले नसल्यामुळे तेथील लोकांना घर बांधण्यासाठी बँकेकडून कर्ज मिळत नाही, तसेच घर विकता येत नाही अशी आजही परिस्थिती दिसून येते. पूर्वी सोलापूरचा पाथरूट कलेक्टर ऑफिसमध्ये कामाला होता. हे पाथरूट लोक अंगठावहादूर असल्यामुळे कोणी लुबाडू नये म्हणून त्याने या लोकांना वाजूला काढले, त्यांची वेगळी वसाहत झालेली दिसून येते त्यालाच पाथरवट वसाहत असे नाव पडलेले आहे. इतर तीन्ही वस्तीस्थानांमध्ये इतर पोटजमातीची व इतर समाजाची लोक आढळून येतात. या चार वस्तीस्थानांची आजची परिस्थिती पाहता असे निदर्शनास येते की, हा परिसर पूर्वीच्या तुलनेमध्ये बऱ्याच अंशी सुधारित रूप धारण केलेला आहे.

यापुढील प्रकरणात उपलब्ध साहित्याचे परिशीलन आणि पद्धतीशास्त्र याविषयी विवेचन करण्यात आले आहे.

संदर्भसूची : (REFERENCE)

१. गर्गे स.मा.(१९८९) -“भारतीय समाजविज्ञान कोशखंड-३”, कल्पना मुद्रणालय, पुणे.
२. चव्हाण रामनाथ (२००२) - “भटक्या विमुक्तांची जातपंचायत”, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स प्रा. लि. पुणे.
३. चौधरी कि.का. (१९८९) - “कोल्हापूर जिल्हा गॅझेटिअर”, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
४. पवार जयसिंगराव (२००७) -“राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ”, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर.
५. पवार सतिश (२०१०) -“वडार आणि संस्कृती”, ओझ सेवा संस्था प्रकाशन, कोल्हापूर.
६. पं.जोशी महादेवशास्त्री (१९७४)-“भारतीय संस्कृतीकोश खंड-१”, भारतीय संस्कृतीकोश मंडळ, पुणे.
७. शिकारखाने निलिमा (२००५) - “विश्रांती पाषाणरस्य” (दिवाळी अंक) हिंगणे खुर्द, पुणे.
८. <http://en.wikipedia.org/wiki/manual-labour=pict:alt=>